

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ ПІД ВИГЛЯДОМ «ОБМІНУ НАСЕЛЕННЯМ» (до 70-річчя Люблінської угоди)

У статті на широкому архівному матеріалі проаналізовано мотиви укладання Люблінської угоди 1944 р., її реалізація та наслідки «обміну населенням» для польської етнічної групи в Україні, для розвитку сучасних українсько-польських відносин. Висвітлено вузлові аспекти повоєнної стратегії, політики і тактики більшовиків щодо польської меншини, методи придушення антирадянського руху опору. З'ясовано суспільні настрої українців та поляків, зумовлені насильницьким переселенням, ставленням до них тоталітарних режимів.

Ключові слова: Люблінська угода, архівні документи, Друга світова війна, українсько-польські відносини, українська полонія, українці в Польщі, депортація, етнополітика.

В статье, на широком архивном материале, проанализированы мотивы подписания Люблинского соглашения 1944 г., его реализация и последствия «обмена населением» для польской этнической группы в Украине, для развития современных украинско-польских отношений. Освещены узловые аспекты послевоенной стратегии, политики и тактики большевиков в отношении польского меньшинства, методы подавления антисоветского сопротивления. Выяснено общественные настроения украинцев и поляков, обусловленные принудительным переселением, отношением к ним тоталитарных режимов.

Ключевые слова: Люблинское соглашение, архивные документы, Вторая мировая война, украинско-польские отношения, украинская полония, украинцы в Польше, депортация, этнополитика.

In this article, based on extensive materials, the author analyzes the causes of signing, implementation, consequences Lublin agreement in 1944 and "exchange" for the Polish population of ethnic groups in Ukraine for the development of modern Ukrainian-Polish relations. They highlighted the detailed aspects of post-war strategies, policies and tactics of the Bolsheviks on the Polish minority, methods of suppressing anti-Soviet resistance movement. It is shown the public mood of Ukrainian and Polish, their attitude to totalitarian regimes to the violent relocation.

Keywords: Lublin agreement, archival documents, World War II, Ukrainian-Polish relations, polonium Ukrainian, Ukrainian in Poland, deportation, ethnic policy.

Події середини та другої половини 40-х рр. ХХ ст., пов'язані з повоєнним облаштуванням кордонів СРСР, стали однією з найбільш драматичних сторінок в історії української полонії та українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини. Цей період в історії СРСР найчастіше характеризують як добу агонії сталінізму, продовження репресій і збройного придушення опору тоталітаризму як із боку українців, так і поляків. Трагедія обох народів полягала в тому, що вони, зазнавши найбільших людських і матеріальних втрат за роки Другої світової війни, опинилися заручника-

ми геополітики СРСР і розв'язання «холодної війни». Майже кожен п'ятий житель України та Польщі не повернувся з війни.

Метою даної статті стало проведення етнополітичного аналізу архівних документів і з'ясування на цій основі причин масових депортацій під маскою «добровільного переселення», пошук відповіді на питання, наскільки ці акції відповідали інтересам українського й польського народів, їх права жити у власній державі на батьківській землі. Частково українсько-польський «обмін» населенням 1944-1946 рр. уже знайшов відображення у науковій літературі, у працях як українсь-

ких [1-4], так польських [5-6] авторів, у матеріалах наукових конференцій та семінарів [7-8], опубліковано низку збірників документів [9-12]. Однак остаточного розуміння цієї трагедії, яка стоїть в одному ряду з депортацією кримських татар, в українському та польському суспільствах ще не має. В річницю ухвалення Люблінської угоди важливо ще раз звернутися до аналізу причин трагедії, масштабів втрат українців і полків, підтримати вимоги політико-правової оцінки трагедії.

За офіційним обліком радянської влади, на 1 січня 1945 р. на території Західної України: Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей проживало 4 818 тис. осіб, тобто на 3 млн. менше, ніж у січні 1941 р. [13, с. 561]. Глибокий слід у польсько-українських міжетнічних взаєминах залишили інспірований третіми силами – гітлерівцями та радянськими спецслужбами і партизанами – кривавий конфлікт на Волині 1943 р., а також інтернування радянськими чинниками бійців Армії Крайової у 1944-1945 рр. Із відновленням сталінського режиму в Україні та намаганнями експортувати його в Польщу розгорнулася велика драма в долі поляків, що проживали в СРСР, зокрема на українських етнічних землях. Вона супроводжувалася новим спалахом репресій, міжнародної ворожнечі, в тому числі і так званім «обміном» населення між УРСР і ПНР. Водночас у цей період до частини поляків – членів родин військовослужбовців було застосовано «амністію» й надано дозвіл на повернення в історичну батьківщину.

Як справедливо зазначає О. Рафальський, на чільне місце етноісторичних досліджень періоду середини та другої половини 1940-х рр. мають бути поставлені ті суспільно-політичні та культурні аспекти життя національних меншин, у яких найповніше віддзеркалені наслідки сталінізму та його кризи [14, с. 252]. У цьому зв'язку важливо докладніше розглянути вузлові аспекти повоєнної стратегії, політики і тактики більшовиків щодо польської меншини, мотиви, масштаби і наслідки «обміну» населенням, методи придушення антирадянського руху опору. Доля поляків України зумовлювалася як внутрішніми чинниками, так і польсько-українськими міжетнічними та міждержавними відносина-

ми, контури яких були окреслені ще в роки Другої світової війни. На них суттєво позначилися включення західних областей України, які Польща вважала своїми «східними кресами», до складу УРСР та СРСР, депортації з цих земель осадників, інших «буржуазно-націоналістичних і класово-ворожих» елементів із поміж поляків та українців за опір і нелояльне ставлення до радянської влади, розпалювання польсько-українського міжетнічного конфлікту, що призвів до численних людських жертв з обох сторін. Лейтмотивом воєнно-стратегічних планів Москви на завершальному етапі війни була експансія радянського режиму на Захід із відступом німецьких військ, актуалізація гасла світової пролетарської революції і «просування» соціалізму за межі СРСР, курс на остаточне покороення неросійського населення в союзних республіках, зокрема в УРСР, ліквідація будь-яких сил національного спротиву.

В період німецько-радянської війни патріотичним силам Польщі й України так і не вдалося досягнути реального порозуміння, зреалізувати лозунг «За нашу і вашу свободу», що суттєво зашкодило боротьбі за відновлення незалежних національних держав. Виходячи з ідеї розбудови Польщі в кордонах до вересня 1939 р., командування Армії Крайової, не без згоди польського уряду в Лондоні, вдалося до нападів на українські села та нищення українського населення, щоб у такий спосіб збільшити присутність поляків і довести «польськість» «східних кресів». При цьому такі каральні акції прикривалися маскою «відплати за напади бандерівців на польські села» і проводилися здебільшого з відома або й за підтримки командування радянських партизанів. Із приходом Червоної армії радянська влада спиралася на польську поліцію не стільки для охорони важливих об'єктів, мостів, залізниць, електростанцій, скільки для провокування польського населення на боротьбу проти українських націоналістів [15]. У фондах архівів відклалося чимало документів, що засвідчують залучення місцевих поляків до винищувальних загонів НКВС у боротьбі проти УПА й українського підпілля. Із повідомлень командування АК про ситуацію в м. Кремінці на Тернопільщині в липні 1944 р. довідуємося, що радянська адміністрація та підрозділи НКВС до поляків

ставляться прихильно, до євреїв зневажливо, а до українців вороже [16, с. 219-220].

Настрої в українській полонії стали змінюватися з утворенням Польського комітету національного визволення (ПКНВ) і Війська Польського, а також у зв'язку з поширенням чуток про те, що в складі СРСР залишаться не лише Західна Волинь і Східна Галичина, але й відійдуть Грубешівщина та Холмщина [17]. Частина польського населення почала покидати західноукраїнські землі та перебиратися на польські етнічні терени, поповнювати склад Польської армії. Особливо вороже ставилася більшість поляків до ідеї відновлення польської держави як 17-ї республіки СРСР. Посилення антирадянських настроїв викликала каральна операція проти польського населення на територіях, звільнених Червоною армією від гітлерівських окупантів. За підрахунками істориків, від 39 до 48 тис. поляків, включаючи 15-20 тис. вояків Армії Крайової, опинилися в радянських фільтраційних таборих і таборах для військовополонених, частина з яких отримала статус інтернованих [18, с. 395]. Сіяли страх насильні мобілізації польського населення в Червону армію, а також для роботи у східних регіонах СРСР (Челябінська, Свердловська та ін. області). Лише з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. було вивезено до східних областей РРФСР 870 поляків, а до польської та радянської армій призвано 7 100 поляків. Слід мати на увазі, що у створюваній комуністами польській армії був досить великий відсоток українців, які потрапили в 1939 р. в радянський полон і записувалися поляками. Саме вони найчастіше фігурували серед дезертирів.

Реакція місцевих поляків на вступ Червоної армії в західні області України і створення Війська Польського під прорадянським командуванням була далеко неоднозначною. Поряд із підтримкою частиною поляків намірів Червоної армії звільнити Польщу від гітлерівців чимало польського населення побоювалося їх заміни на сталінську окупацію. За наказом командування АК, як зазначає С. Макарчук, ще 20 липня 1944 р., тобто за тиждень до вступу до Львова Червоної армії, її боївки взяли під охорону ряд установ, шкіл, вивісили біло-червоні прапори. Радянське командування роззброїло їх, замінило

символіку на червону, багатьох вояків було мобілізовано до Армії Людової, заарештовано 1 535 польських підпільників, у тому числі провідників Філіпковського, Квятковського, Кулінського та ін. [2, с. 103].

Зі спеціальних донесень наркома держбезпеки УРСР С. Савченка на адресу М. Хрущова (серпень 1944 р.) про політичні настрої польського населення у зв'язку з утворенням ПКНВ видно, що багато поляків негативно поставилися до його складу, до особи Е. Моравського як голови уряду, членства в ньому В. Василевської. Робітниця Львівського заводу «Червоний миловар» Кінцева сказала: *«Польська армія і Польський комітет національного визволення є комуністичними, поляки не повинні підтримувати їх»*. Житель Луцька Завістовський заявив, що навіть, якщо польська і радянська армії звільнять Польщу, поляки все одно битимуться з Червоною армією, оскільки вони хочуть бачити свою країну самостійною, без московського втручання. Інша жителька Луцька Кірж говорила: *«Нам, полякам, треба усім виїжджати за Буг, оскільки там краще жити, ніж в СРСР, і, крім того, безпечніше, а то бандерівці нас усіх виріжуть»*. У документі фігурували слова селянина з передмістя Луцька Базика такого змісту: *«Українці завжди були нашими ворогами і нам треба їх боятися»* [19, с. 504-506]. Подібні висловлювання, очевидно, могли мати місце, але саме на них акцентувалася увага радянських спецслужб з метою формування ворожого ставлення до національно свідомого українства та підігрівання антипольських виступів.

Антипольські настрої зумовлювалися і тим, що окремі вояки польської армії до пограбування українського населення, відбирали коней, перешкоджали селянам у проведенні польових робіт, загрожували зброєю та застосовували силу [11, с. 31]. Обурення і страх в українців Польщі викликали чутки про можливість репатріації в радянську Україну. Основними мотивами відмови українців від виїзду з Польщі, які мешкали здебільшого у прикордонних повітах Краківського, Люблінського, Білостоцького та Ряшівського воєводств, були подібні до польських: це наші батьківські землі, що належали нашим предкам, тут їх могили та церкви. Українці з острахом ставилися до самої ідеї потрапити

під сталінський режим із його репресіями та насильницькою колективізацією.

Українська громада домогалася національної автономії: залишитись на батьківській землі, бути польськими громадянами, мати школи з українською мовою навчання, рівні політичні та економічні права, зокрема в доступі до земельної реформи, свободу віросповідання, провести амністію для звинувачених за політичними статтями, однак польська комуністична влада відмовлялася гарантувати українцям ці та інші права як національній меншині.

Офіційному обміну населенням між Польщею й УРСР передувало часткове повернення за постановою Раднаркому СРСР від 5 квітня 1944 р. колишніх польських громадян із Сибіру та Казахстану в Україну з можливим подальшим виїздом до Польщі. Передбачалося протягом серпня-вересня переселити 29 700 поляків у Миколаївську (4,1 тис.), Херсонську (5 тис.), Запорізьку (3,1 тис.), Ворошиловградську (2,4 тис.), Одеську (2,1 тис.), решту – в Полтавську, Сталінську, Кіровоградську та інші області [12, с. 62, 64]. Уже на 26 липня 1944 р. з Архангельської області та Комі АРСР прибув 4 861 переселенець, а до 15 жовтня їх кількість збільшилася на 8 821 чол. [12, с. 70, 84]. Судячи з листів, відправлених переселенцями, їм обіцяли виїзд до Польщі, однак для цього необхідно було отримати виклик із Батьківщини. В одному з листів говорилося: *«Я вже не в Сибіру, а на Україні, так нас обманули, щоб ми не збиралися до дому... тепер нас не хочуть відпускати, тільки за викликами»*. В інших листах висловлювалося обурення та незадоволення: *«Наші люди захворіли у вагонах на тиф, уже н'ять чоловік у лікарні. Поки не працюємо, всі перебуваємо в одній кімнаті», «нас порозкидали по колгоспах, тут ми мучимось, матері з дітьми сидять напівголодні»* [12, с. 88, 90, 94, 100]. Авторка одного з листів повідомляла, що їй доручено створити Союз польських патріотів (прокомуністична організація на території СРСР, яка мала готувати умови та кадри для утвердження влади комуністів у повоєнній Польщі), висловлювала готовність своєю працею допомогти державі і фронту.

У серпні 1944 р. було затверджено інструкцію про порядок надання амністії

польським громадянам, які здійснили злочини на території СРСР. Амністія поширювалася, переважно, на військовослужбовців Польської армії в СРСР і осіб, які допомагали їй у боротьбі за звільнення Польщі, та членів їх сімей, що набувають польське громадянство. Вона не стосувалася осіб, засуджених за «політичні» злочини [12, с. 116-118].

Рубіжним етапом у долі поляків УРСР та українців у Польщі стала угода, підписана за погодженням із Й. Сталіним, між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 р. в Любліні про взаємообмін населенням [20]. Кількість можливих переселенців із обох сторін на той час ще навіть не була встановленою. Передбачалося, що близько 500 тис. поляків і полонізованих євреїв із західних областей України будуть переселені до Польщі, а українці – в УРСР. Взаємоевакуація мала розпочатися 15 листопада, проводитися добровільно, без будь-якого примусу та насилля, на основі усних або письмових заяв, і закінчитися до 1 лютого 1945 р. Термін її завершення декілька разів переносився і фактично вона тривала до вересня 1946 р. Аналогічні договори ПКНВ підписав з урядами Білоруської та Литовської РСР.

Є. Місило виділив чотири етапи депортації, пов'язаних із ступенем добровільності переселення, обсягом задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська. Влада створила спеціальні органи для організації переселення, яке почалося за умов, коли центральні регіони Польщі, включаючи Варшаву, ще перебували під контролем гітлерівців*. Ставлення польського населення до Люблінської угоди було дуже суперечливим, від однозначного схвалення до повного неприйняття. Із оперативних донесень радянських спецслужб про настрої поляків, що зберігаються в ЦДАГО України (Ф. 1, оп. 23, спр. 892, 1446 та ін.) стає очевид-

* Еміграційний польський уряд у Лондоні не лише виступив проти цієї акції, але й закликав польське населення не покидати «східні креси», які, мовляв, залишаться польськими. Підпільний «Корпус Обеспеченства» разом із формуваннями АК намагався всіляко перешкоджати переселенню поляків на свою історичну батьківщину, вдавався до терору проти тих, хто був готовий на виїзд.

ним, що більшість з них не хотіла покидати насиджені місця, але водночас побоювалася репресій, релігійних переслідувань, мобілізацій на відбудову шахт у Донбасі та на промислові об'єкти Уралу.

Слід звернути увагу на заходи радянського режиму, спрямовані на залякування поляків з метою підштовхування їх до виїзду із західних областей України. Про частину з них М. Хрущов інформував наприкінці вересня 1944 р. Й. Сталіна. Йшлося, зокрема, про мобілізацію польського населення на відбудовні роботи у промисловості, будівництво оборонних споруд на сході УРСР та в інших республіках, про викладання у школах і вузах українською та російською мовами, про застосування адміністративно-силових методів для прискорення евакуації [21]. В. Сергійчук оприлюднив документальні свідчення про карально-репресивні заходи радянської влади до тих поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На початку січня 1945 р. органи НКДБ заарештували у Львові 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженера, 3 артистів, 5 ксьондзів, а загалом 772 поляків [19, с. 486], що мало залякати інших і підштовхнути їх до переселення. Каральні акції тривали і надалі. У середині 1945 р. транспортним відділом НКДБ Львівської залізниці було заарештовано 13 осіб із керівного складу АК, у тому числі 6 комендантів районів. Арешти продовжувалися і в наступні роки.

У лютому 1946 р. було заарештовано ще 5 чол., яких звинуватили у зв'язках з АК, співробітництві з німцями, випуску антирадянської газети «Wytrzymamy» («Витримаємо»), що, мовляв, закликала до реставрації режиму панської Польщі [10, с. 446-449]. Унаслідок застосування різних залякувальних заходів, насамперед силових методів, значна частина поляків Західної України змирилася з необхідністю покинути ці землі та переїхати до Польщі, хоча й перенесла це переміщення болісно, як особисту трагедію.

Подібні заходи застосовувала й польська влада щодо українців. Вони були позбавлені права на одержання «парцеляцій», тобто наділів землі відповідно до рільничої реформи. Починаючи з жовтня 1944 р., в районах компактного проживання українського насе-

лення ліквідовувалося українське шкільництво, обмежувалася діяльність автокефальної православної церкви, розгорнулася шалена антиукраїнська пропаганда, почастишали напади на українські села.

Наприкінці серпня 1945 р. до Львова було запрошено одного з ініціаторів ідеї взаємного переселення, прорадянського польського політика С. Грабського. У своїх виступах на численних зустрічах із представниками Союзу польських патріотів, польської інтелігенції, працівниками прокуратури, судів та адвокатури, молоддю він переконував у доцільності найшвидшого переїзду до Польщі й освоєння західних районів, що відійшли до неї від Німеччини. Власне цим можна пояснити зацікавленість польського уряду у прискоренні акції переселення. На це наголошувалося в «Пам'ятній записці» повіреного у справах Польщі в СРСР (січень 1946 р.), яку було вручено Міністру закордонних прав СРСР В. Молотову. У ній порушувалося питання про вивезення поляків не лише із Західної України, але й інших регіонів СРСР. Загалом йшлося про 720 тис. осіб. При цьому ці заходи здебільшого замовчувалися у пресі та розглядалися як репатріація, тобто повернення на батьківщину.

Зацікавленість Польщі у форсованому поверненні своїх одноплемінників зумовлювалася не лише політичною кон'юнктурою, але й необхідністю прискореного заселення повернутих територій від Німеччини за Потсдамською конференцією (так звані «возз'єднані землі»). Отже, йшлося не стільки про «порятунок» своїх одноплемінників від українських націоналістів, скільки про створення однорідної в етнічному відношенні держави й освоєння західних земель.

Тим не менше, деякі польські історики досі безпідставно висувують звинувачення ОУН та УПА у «підштовхуванні» польського населення до виїзду з України, замовчуючи при цьому, що нерідко саме польське підпілля застосовувало терор до тих, хто виявляв готовність виїхати на історичну батьківщину. Свідчення таких дій прихильників незалежності Польщі і збереження її кордонів у межах 1939 р. відклалися в документах так званої «Особой папки» Й. Сталіна, в численних доповідних керівника НКВС СРСР Л. Берії Й. Сталіну щодо діяльності

АК у Західній Україні, Білорусі та Литві. Так, у лютому 1945 р. органи НКВС заарештували керівництво штабів Львівського обшару (краю) і Станіславського округу АК і групу активних учасників Львівської міської організації АК. Серед 18 заарештованих були К. Ю. Янсон – майор польської армії, комендант Львівського обшару АК, до арешту працював в артілі нічних сторожів, В. М. Герман – професор Львівського політехнічного та ветеринарного інститутів, комендант Станіславського округу АК, бригадний генерал АК, К. К. Ковальський – член штабу Станіславського округу АК, який очолював відділ пропаганди й одночасно був прокурором округу АК, до арешту працював комерційним фотоартілі та інші члени штабу округу АК. Заарештованих звинувачували в низці терористичних актів: убивстві співробітників НКВС і поляків, котрі співпрацювали з владою, в тому числі й у вбивстві доцента Львівського медичного інституту, активного діяча Союзу польських патріотів Белінського, під чиїм впливом посилювався виїзд поляків до Польщі. Загалом у західних областях України на той час було заарештовано 7 004 чол. поміж «реакційних польських елементів», у тому числі 21 керівний працівник АК [22].

Провідники українського визвольного руху, викриваючи злочинні наміри більшовиків, із самого початку акції переселення поляків виступили проти будь-якого насилля, висловлювалися за співпрацю для боротьби зі сталінським режимом і його насадженням у Польщі й Україні. В одній із листівок-звернень ОУН до поляків у січні 1946 р. містився заклик зірвати маску з більшовиків, відхилити червоне покривало, розкрити очі всім засліпленим, викрити, що несуть більшовики полякам. Листівка закінчувалася зверненням до них разом із іншими народами боротися за волю та незалежність Польщі та інших поневолених держав.

Виникає питання, чому радянська влада, знаючи як болісно буде сприйнято поляками й українцями цей «обмін» населенням, ініціювала активну його реалізацію*. Звичайно, вра-

ховуючи тривале польсько-українське протистояння, політики усвідомлювали небезпеку його продовження на радянській території. Керівництво СРСР ще в 1939-1940 рр. виношувало та частково реалізувало злочинний план очищення прикордонних територій на Заході від «ненадійних, ворожих, антирадянських елементів», у тому числі з польського середовища. Сталін не міг пробачити частині західних українців і поляків їх співпрацю з німцями. І все ж головним аргументом для тоталітарного режиму слугувала випробувана Сталіним теза: «Немає нації – немає проблеми». Великодержавний підхід Москви завдав тяжкого удару українцям, оскільки значна територія українських етнічних земель (Холмщина, Лемківщина, Надсяння, Підляшшя) залишилася у складі Польщі, що було своєрідною платою польському керівництву за згоду розвивати країну за радянським зразком і під егідою Кремля.

Які ж мотиви спонукали польське політичне керівництво погодитися на обмін населенням? Їх декілька, відкритих і прихованих. По-перше, це відстоювання принципу мононаціональної Польщі. По-друге, усунення етнічного чинника польсько-українського протистояння, утвердження польськості на Холмщині, Перемишльщині та Лемківщині і ліквідація баз ОУН та УПА на цих землях. Варто також зауважити, що гасла примусового виселення українців із Польщі ще до встановлення нового кордону висували польські націоналістичні партії, зокрема «Стронніцтво народове», «Стронніцтво людове» і «Стронніцтво праці». Можливо, це був своєрідний компроміс ліворадикального прокомуністичного уряду і правонаціоналістичних сил із метою консолідації суспільства. До цього додамо, що В. Сікорський погодився на формування в СРСР Польської Армії для спільної боротьби, не відмовляючись від претензій на «східні креси» [23, с. 84].

Науковці документально довели, що проект «обміну населенням» був не лише задалегідь узгодженим між радянським і польським ліворадикальним керівництвом, але й координувався та контролювався ними в

* Питання про взаємопереселення поляків та українців було порушене на Тегеранській, а пізніше на Ялтинській конференціях у зв'язку з обговоренням повоєнного облаштування Європи і визначенням можливих кордонів Польщі, спробою США та Британії

завадити її комунізації. У листі Черчилля до Сталіна 20 лютого 1944 р. зазначалося, що процедура обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом буде остаточно узгоджена після встановлення польсько-радянського кордону.

ході його реалізації. Однак він наштотувався на спротив самих кандидатів у переселенці. Перед обома сторонами стояла дилема: визнати принцип добровільності як головну умову обміну чи вдаватися до примусу. Радянське керівництво та польська сторона обрали останній варіант, грубо відійшовши від добровільності. Спротив значної частини поляків виїзду із західноукраїнських областей продовжувався і після підписання радянсько-польського договору про кордони, укладеного 16 липня 1945 р. Він зумовлювався декількома чинниками, зокрема, традиційною прив'язаністю поляків до цієї місцевості, тісними родинними зв'язками, в тому числі з українцями, вірою в історичну належність цих земель Польщі, сподіваннями на можливість виникнення війни Англії, США і Франції проти СРСР за участю в ній Польщі з метою відстоювання її незалежності та «історичної цілісності», негативним ставленням до політики комуністів і їх режиму на теренах етнічної батьківщини, відомостями про розруху та переслідування. Ці настрої підтверджували оперативні відомості, що їх збирали інформатори радянських спецслужб. Так, житель м. Чорткова Тернопільської області Думанський заявляв: *«З переселенням так не буде, як хоче радянський уряд, а буде так, як скаже Англія і Польща; Польща була і буде такою, якою вона була до 1939 року»*. *«З своєї рідної землі, – говорила жителька Луцька Б. Гічар, – я добровільно нікуди не поїду і виїду тільки у тому випадку, коли мене відправлять під конвоєм»*. Львів'янин М. Масляк вважав, що кінець війни з Німеччиною – ще не кінець війни взагалі. *«Ми будемо боротися за справді велику Польщу, за Львів та інші міста і землі»*, – говорив він. Ці та подібні висловлювання відображали антипереселенські настрої поляків, помітно впливали на атмосферу польсько-українських міжетнічних взаємин, стримували репатріантський процес. Навіть деякі члени польської евакуаційної комісії говорили, що *«краще було б, якби всі поляки сиділи на місці і не виїжджали за Буг»* [19, с. 516, 518].

С. Макарчук оприлюднив низку задокументованих фактів протесту польського населення щодо евакуації. Зокрема, 12 листопада 1944 р. 3-4 тис. поляків Львова здійснили

демонстрацію під гаслами *«Ще Польська не згінела»*, *«Геть більшовиків»*, *«Хай живе Армія Крайова»* й акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронень радянських воїнів вони зробили написи: *«Не віддамо Львова СРСР»*, *«Слава борцям за польський Львів»*, встановили карту з кордонами до 1939 р. з написом: *«Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!»* [2, с. 104-105].

За таких умов органи НКДБ УРСР вдавалися до репресивних заходів, проводили арешти осіб, які «саботували» виїзд поляків на територію Польщі, звинувачуючи їх в антирадянській діяльності. У такий спосіб кількість осіб, які записувалися на виїзд, збільшувалася у всіх областях. Водночас виявилися факти грубих порушень, припущених під час складання попередніх списків на евакуацію. До них часто включалися й українці. Наприклад, у Локачівському районі на Волині за списком їх фігурувало 619 чол., а поляків лише 170 [24]. Чимало поляків сприймали цей виїзд як тимчасовий і сподівалися на повернення після відновлення колишніх кордонів. Найявністю українців серед евакуйованих до Польщі (9 918 осіб) [24, арк. 43-44] можна пояснити не лише сімейними зв'язками з поляками або помилкою евакуаторів, але й спробою уникнути переслідувань з боку радянського режиму.

Під тиском Москви польські комуністи разом із комуністами УРСР все ж зуміли до осені 1946 р. зреалізувати злочинну акцію під назвою «обмін населенням». За повідомленням до ЦК КП(б)У головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян на 15 вересня 1946 р. до Польщі із 7 областей України (Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Чернівецької) було евакуйовано 789 982 особи, у тому числі 746 993 поляків [25]. В евакуаційних документах вони фігурували як «польські громадяни», хоча в 1939-1940 рр. на них було поширене радянське громадянство, яке втрачалося з моменту виїзду з СРСР. Свідченням здебільшого насильницького виселення може слугувати низка атентатів щодо організаторів, наприклад, в ході однієї з акцій 3 евакуаторів було вбито, а 2 важко поранено [24, арк. 192-193]. Остаточою на постійне проживання в УРСР залишилося 32 360 сімей або 82 235

осіб, що раніше планувалися до переселення [26]. Репатріація поляків завдала великих втрат народному господарству. Евакуйовані вивезли з собою майже 50 тис. коней, 104 тис. голів великої рогатої худоби, десятки тисяч свиней, овець, кіз, велику кількість сільсько-господарського реманенту, продуктів. Фактично перестали діяти 161 167 селянських господарств.

Водночас після їх від'їзду залишилося 73 379 житлових будинків, 57 657 квартир, різного майна на суму 233,5 млн. крб., що передавалося місцевим органам влади, а худоба – заготівельним організаціям [24, арк. 19]. Частина залишених будівель у сільській місцевості надавалась українським сім'ям, які переселялися з Польщі. В результаті «обміну» населенням до УРСР було евакуйовано понад 482 880 осіб [27, с. 214.] (за підрахунками Є. Місила – 482 661 українця) [28, с. 14]. З українських переселенців 322 868 осіб оселилися в західних і 159 241 особа в східних областях України. Згодом частина переселенців самовільно переїхала в Західну Україну.

Крім виселення поляків із західно-українських земель, відповідно з московською угодою від 6 липня 1945 р., провадилася репатріація колишніх польських громадян зі східних областей УРСР. За матеріалами КДБ (1947 р.), на облік було взято 35 295 польських громадян, а виїхали в порядку репатріації 37 227 осіб, оскільки долучилися й члени сімей військовослужбовців польського війська, особи без громадянства, звільнені з таборів МВС. З одного боку, це було свідченням негативного ставлення поляків до радянського режиму, реакцією на його репресивну політику в 1930-х роках, а, з другого боку, комуністична система розглядала багатьох із цих репатріантів як носіїв соціалістичної ідеології, політичну опору сталінській моделі соціалізму в Польщі.

Слід зауважити, що за різними мотивами 4 852 особам було відмовлено в репатріації, 384 чол. самі відмовилися від виїзду, а 124 чол. взагалі не подавали заяв [29]. Під час репатріації радянські спецслужби проводили так звані «агентурно-слідчі перевірки», виявляли «ворожі» елементи, арештовували осіб, підозрюваних у зв'язках із Польським повстанським союзом (ПЗП) та АК, «Комі-

тетом визволення Волині», польським націоналістичним підпіллям, звинувачуючи їх у тому, що вони діяли в інтересах і за вказівкою емігрантського уряду в Лондоні, провадили підривну антирадянську діяльність. Було заарештовано чимало поляків за співпрацю з гестапо, за участь у «польських пляцувках» та інших прогітлерівських структурах. Так, у м. Житомирі агентурно-оперативними заходами була виявлена та ліквідована група поляків (7 осіб) на чолі з Драгомирецьким і Журавським, що звинувачувалася у ворожій діяльності, підштовхуванні місцевого населення до виходу з радянського громадянства та виїзду до Польщі. Подібні групи були викриті в Миколаївській, Одеській, Кам'янець-Подільській (Хмельницькій) та інших областях [29, арк. 2-3].

Особлива увага приділялася роботі зі священниками Римо-Католицької церкви щодо їх виїзду до Польщі. На жовтень 1945 р. у західних областях України, за даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР, було взято на облік 594 релігійні громади, в яких працював 451 священнослужитель [24, арк. 191-192]. Під тиском оперативних працівників МДБ громади закривалися, а приміщення костелів передавалися Російській православної церкві, культурно-освітнім закладам, або під господарські цілі. Вершиною воєнничого атеїзму більшовиків була заборона Української греко-католицької церкви, штучне переведення частини її кліру та вірних до московського православ'я на підставі інспірованого спецслужбами так званого Львівського собору (1946 р.). Ця заборона розривала важливу нитку зв'язків католиків західного і східного обрядів, яку уособлював спільний духовний центр у Римі і проти якого Москва вела розгнудану репресивно-ідеологічну війну. Частина священників Римо-Католицької і Греко-Католицької церков також були репресовані радянськими каральними службами. Загалом у повоєнні роки з прикордонної з Польщею території України було депортовано на схід СРСР понад 15 тис. поляків*. Так само, як і

* За переписом 1937 р., дані якого Сталін оголосив дефектними та викривленими, в УРСР нараховувалося 417 613 поляків, за переписом 1939 р. – 357 710 осіб. Якщо до цієї цифри додати 5 тис. поляків Кримської АРСР та майже 1,5 млн. поляків західних областей

на території УРСР, у повоєнній Польщі комуністичний режим брутально зліквідував УГКЦ. Перемишльські єпископи УГКЦ Й. Коциловський і Г. Лакота у 1946 р. були заарештовані, передані НКВС і ув'язнені в радянських концтаборах, де й загинули [30]. Навіть на початок 1955 р. на спецпоселеннях лише в Казахстані залишилося понад 23,1 тис. поляків і німців [31, с. 67].

Майже синхронно продовжувалися каральні акції супроти українського руху опору, насамперед родин і симпатиків ОУН та вояків УПА. У 1947-1949 рр. було проведено масові вивезення з Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття тих сімей, що мали хоч якусь причетність до руху опору або відмовлялися вступати до колгоспів. Незважаючи на ці карально-репресивні акції, підпільники зброї не склали і боротьба з радянським режимом тривала до середини 1950-х років. У різних формах опору сталінізму, здебільшого пасивних (непокора, ігнорування виборів, громадської роботи, комуністичних свят, соціалістичного змагання тощо), брала участь і частина поляків, які все ж таки зуміли уникнути репатріації та залишилися в УРСР. Були й інші, які сприйняли нові цінності, вступали в Комуністичну партію та комсомол, обиралися до радянських і профспілкових органів, пристосовувалися до пануючого режиму.

Повоєнна репатріація поляків, репресії та депортації українсько-польських змішаних сімей у райони Сибіру та Далекого Сходу за так звану «антирадянську діяльність» значно змінили етнографічну карту Української РСР. Кількість поляків на її території різко зменшилася не лише порівняно з осінню 1939 р. (тобто після включення західно-українських земель до складу СРСР), але й у порівнянні із офіційними даними перепису населення від 17 січня 1939 р. За розрахунками

України, то загальна кількість їх сягала 1,9 млн. чол. Відніmemo від цього числа 800 тис. репатрійованих за Люблінською угодою, 300 тис. тих, хто загинув в умовах сталінського та гітлерівського режимів, під час польсько-українського збройного конфлікту та повоєнних репресій, 20 тис., які емігрували самостійно, виходить 720 тис. За даними перепису 1959 р. в УРСР залишилося 363 тис. поляків. Виникає резонне питання, де решта? Власне, це і диктує необхідність глибше дослідити демографічні втрати польської меншини, у тому числі у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років ХХ ст.

на кінець 1940-х рр. в УРСР проживало близько 450 тис. поляків. На демографічній ситуації в середовищі польської меншини також позначилися каральні акції та депортації сталінського режиму 1930-х років, втрати під час гітлерівської окупації, польсько-українського конфлікту на Волині та інших регіонах Західної України, добровільна еміграція частини поляків.

Як склалася доля в повоєнні роки тих поляків, які залишилися на території УРСР? Вона мало чим відрізнялася від долі українців, у тому числі й «репатріантів» з Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини, представників інших національностей, котрі опинилися в системі координат сталінського тоталітаризму зруйнованої республіки, що фактично й далі перебувала у стані війни. У західних регіонах УРСР ще до початку 1950-х рр. тривала збройна боротьба груп УПА й українського націоналістичного підпілля проти насадження радянського режиму, насильницької політики колективізації. Значну частину українців із Закерзоння намагалися спрямувати до колгоспів східних і південних областей України, тоді як переселенці більше тяжіли до західних областей й індивідуального способу ведення господарства.

На Сході республіки поряд із відбудовою зруйнованого в роки війни народного господарства акцент було зроблено на ідеологічну боротьбу з будь-якими проявами «буржуазного націоналізму», особливо українського, а згодом і проти космополітизму. Прийняті компартією в 1944-1949 рр. постанови з питань літератури, мистецтва, науки, ідеологічної роботи загалом націлювали на викорінення «пережитків минулого», «патріархальщини», «національного чванства», на боротьбу із західною культурою. Було оголошено війну не лише релігії, всім її конфесіям, особливо греко-католикам і римо-католикам, але й генетиці та кібернетиці.

Комуністична влада ставила за мету остаточно стерти національні особливості української історії та культури, нівелювати національні відмінності. Це було небезпечною загрозою не лише для українців, але й для представників інших національностей (окрім росіян), які проживали в Україні. Викорінення «буржуазного націоналізму» супроводжувалося посиленням великодержавного шовінізму

під гаслами «Великий російський народ – керівна сила радянського суспільства», «Російська нація – найвидатніша нація в СРСР». У повоєнні роки в СРСР особливо масштабно насаджувалося імперське мислення та нищилася національна ідентичність неросіян.

У політичному лексиконі повоєнних років у СРСР так і не був відновлений сам термін «національні меншини», хоча їх проблеми загострилися в реальному житті, оскільки не задовольнялися традиційні культурні та духовні потреби громадян, зокрема й поляків. Можна солідаризуватися з думкою І. Бурковського про те, що в повоєнні роки «польсько-українську боротьбу заступила боротьба московсько-українська» [32, с. 9]. Не менш гострою залишалася і «московсько-польська боротьба», хоча вона набула деяких особливостей у зв'язку з експортом сталінської моделі соціалізму в Польщу. Радянська преса змінила акценти у пропаганді, лояльнішою стала критика «білополяків», зник штамп «фашистська Польща», з'явилися гасла «радянсько-польської дружби і співробітництва». Незмінною залишалася критика польського, рівно ж як і українського «буржуазного націоналізму», будь-яких спроб «ревізувати» марксизм-ленінізм-сталінізм, або критично ставитися до радянського досвіду будівництва соціалізму. Варто зауважити, що немало поляків, репатрійованих із СРСР, відчули на своїй власній долі ціну цього «досвіду».

Таким чином, середина і друга половина 40-х років ХХ ст. – трагічно-драматична

сторінка в історії поляків та українців, що зазнали експериментів антигуманної політики тоталітарних режимів щодо національних меншин, ігнорування ними загальнолюдських цінностей. Об'єктивне дослідження і правдиве висвітлення цих трагічних подій відкриває шлях винесенню повчальних уроків для нинішніх і майбутніх керівників Польщі й України, які мають дбати про добросусідські відносини та партнерство. Наші країни зазнали величезних людських, матеріальних і духовних втрат, пов'язаних не лише з Другою світовою війною, польсько-українською трагедією на Волині, але й внаслідок репатріації та за офіційною версією «добровільного» обміну населенням на підставі Люблінської угоди 1944 р., який насправді носив характер депортацій. Переважна більшість українців та поляків були фактично примусово виселені до України та Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність. Суспільно-політичне та наукове осмислення трагічних сторінок історії поляків і українців, правове визнання депортації депортацією і в Україні і у Польщі, винесення уроків із польсько-українських міжетнічних взаємин повинно сприяти уникненню наступних помилок, порозумінню і співпраці, які були так необхідні обом народам у 1940-1980 рр., але з вини тоталітарних режимів зреалізувати цей шанс не вдалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буцко О. В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К., 1997.
2. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944-1946 рр. / С. А. Макарчук // УІЖ – 2003. – № 3. – С. 103-114.
3. Калакура О. Люблінська угода 1944 р. та її етнополітичні наслідки / Олег Калакура // Наук. вісн. Дипломатичної академії України. – 2005. – Вип. 11. – С. 158-170.
4. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К., 2009.
5. Drozd R. Droga na Zachód / Roman Drozd. – Warszawa, 1997.
6. Miśiło E. Repatriacja czy Deportacja. Przyednienie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1945. – Т. 1. – Dokumenty 1944-1945/ Eugeniusz Miśiło. – Warszawa, 1996.
7. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Юрій Сливка. – Львів, 1998.
8. Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004.
9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. – Т. 2. – 1946-1947. – Львів, 1998.

10. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К., 1998.
11. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках / Володимир Сергійчук. – К., 1999.
12. Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т. 2. – К., 2000.
13. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000.
14. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті / Олег Рафальський. – К., 2000.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 13
16. Babinski W. Wymiana depeasz między naczelnym wodzem i dowódcą Armii Krajowej 1943-1944 / W. Babinski // Zeszyty Historyczne. – 1973. – № 24.
17. Ці чутки мали під собою ґрунт. Перший секретар ЦК КПУ та голова Раднаркому УРСР М. Хрущов справді вносив пропозиції Й. Сталіну про утворення додатково двох українських областей: Холмської і Грубешівської. Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1624. арк. 5-9.
18. Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян Волинської національності, репресованих у 2-й половині 40-х – на початку 50-х років / Юрій Данилюк // Україна – Польща. – Ч. I. – К., 2003.
19. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К., 2003.
20. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/tpart22/isx22154.htm>
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 137-138.
22. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), «Особая папка» Сталина, спр. 94, арк. 49-52.
23. Див.: Іллюшин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // УІЖ. – 2003. – № 1.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 92-93.
25. Ці цифри на основі офіційних звітів органів евакуації наводить В. Сергійчук у праці «Депортація поляків з України» (с. 172). Підготовлені НКВС підсумки переселення підтверджують такі дані (ГАРФ. – «Особая папка» Сталина, спр. 139, арк. 299.). Однак у документах і літературі фігурують й інші відомості. Зокрема, польський історик Єжи Кохановський називає цифру 787 524 особи (Kochanowski J. Przesuniecie granic // Karta. – Warszawa, 1994. – S. 66.). О. Буцько, число евакуйованих конкретизує до 810 415 осіб: 766 206 поляків, 33 158 євреїв, 9 918 українців, 488 росіян, 45 білорусів, 600 представників інших національностей (Буцько О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – С. 70) , а Ю. Шаповал вважає, що станом на жовтень 1946 р. з України до Польщі було переселено 812 688 осіб, а з Польщі до УРСР станом на березень 1947 р. переселили 472 635 осіб (Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 54).
26. ГАРФ. – «Особая папка» Сталина, спр. 139. – Арк. 299.
27. Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект. – К., 2000.
28. Misyło E. Akcja «Wisła» / Eugeniusz Misyło. – Warszawa, 1993.
29. Державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 8, пор. №1. – Арк. 1-2.
30. Володимир Серета: «Польські комуністи хотіли моноетнічної держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/10/136187/>.
31. Винниченко І. В. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. / Ігор Винниченко. – К., 1994.
32. Бурковський І. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи / І. Бурковський // Розбудова держави, 1997. – № 4, 5.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.